

STEPHANUS BORZSÁK

CICERO IN PANNONIA

In conspectu Alpium molibus tremendarum earumque verticis eminentissimi Montis perpetua nive candidi, locus incipiendi et ratio videtur esse ab his montibus.

His diebus Aprilibus, abhinc sexcentos sexaginta annos, Petrarca ille, qui Cicronem et Vergilium oculos et lumina linguae Latinae dixit, una cum fratre Gerhardo montem Ventosum ascendens novum orbem terrarum et nosmet ipsos videndi modum invenit, cum Augustinum suum semper secum portatum in manus sumpsisset et ex tempore legisset (*Conf.* 10, 15): *Et eunt homines mirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus fluminum et Oceani ambitum et gyros siderum, et relinquunt se ipsos nec mirantur.* Quod potest fieri, ut ita acciderit, potest autem, ut id Petrarca ex thesauro memoriae, amplo quidem et infinito, deprompserit, memor libri Confessionum octavi (8, 12, 29), ubi Augustinus flens amarissima contritione cordis audit vocem de vicina domo cum cantu dicentis et crebro repetentis pueri: «*Tolle, lege; tolle, lege!*» Divinitus sibi iuberi interpretans, ut aperiret codicem apostoli apud Alypium positum: arripuit, aperuit et legit epistulam D. Pauli *ad Romanos* missam (13, 13-14): *Non in commissationibus et ebrietatibus ambuletis, sed induimini Dominum Iesum Christum.*

Notum est Augustinum, postquam in schola rhetoris librum Ciceronis illum, qui *Hortensius* vocatur, accepisset, tanto amore philosophiae esse suscensum, ut statim ad eum se totum transferre meditaretur (*De beata vita* 1,4 = *PL* 32, col. 961; *Conf.* 3, 4, 7: *perveneram in librum cuiusdam Ciceronis, cuius linguam fere omnes mirantur, pectus non ita... Ille vero liber mutavit affectum meum* etc.; cf. Schanz – Hosius – Krüger, *Gesch. der röm. Lit.* IV 2, p. 404). Quod et Petrarchae accidit: meminimus enim, quomodo iste admodum iuvenis admiratione dulcedinis verborum sonoritatisque imbutus deflevisset libros admatos a patre suo, utpote paganitate scattentes, Vulcano deditos, e quorum numero solum Vergilium et rhetorica quaedam Ps.-Ciceroniana eripere potuit. Ad alia quaedam opera Ciceronis e squalore et tenebris protrahenda et posteritati tradenda mirum quantum profuit Petrarca, cum anno MCCCXLV Veronae epistulas ad Atticum, Quintum fratrem et Brutum scriptas invenit et rem publicam litterariam

earum participem fecit. Quod M. Tullium Ciceronem re vera hominem nec vitiiis humanis, nec virtutibus carentem novimus, in primis Petrarcae sunt grates persolvendae dignae debitaque praemia reddenda: Colutius enim Salutati et Poggius ille Florentinus eius vestigia pressere.

Thaddaeus Zielinski, primus investigator fortunae q.d. litterariae (*Fortleben*), in libro cui inscribitur *Cicero im Wandel der Jahrhunderte* (a. 1897) proposuit nobis imaginem, quam sibi homines de Cicerone sapientiae doctore sereno, disputationum Tusculanarum magistro per plurima saecula finxerant. Idem vir doctissimus demonstravit, ut Petrarca, cum epistulas Ciceronis non erubescens avidissime perlegisset, se specimine vano virtutis prudentiaeque credidisset deceptum: tunc tandem se dixit agnovisse, quis ille sibi fuisset. «*Audi, ubicumque es, quod unus posterorum tui nominis amantissimus vix sine lachrymis fundit. O inquiete semper et anxie, vel... o praeceps et calamitose senex*(1), *quid tibi tot contentionibus et ... simultatibus voluisti? ... Quis te falsus gloriae splendor senem ... implicuit et ... ad indignam philosopho mortem rapuit? Heu et fraterni consilii immemor et tuorum tot salubrium praeceptorum, ceu nocturnus viator, lumen in tenebris gestans, ostendisti secuturis callem, in quo ipse satis miserabiliter lapsus es...*(2). *Quid enim iuvat alios docere, quid ornatissimis verbis semper de virtutibus loqui prodest, si te interim ipse non audias? Ah quanto satius fuerat ... in tranquillo rure senuisse, de perpetua vita cogitantem nullos habuisse fasces... Sed hoc quidem frustra. Aeternum vale, mi Cicero*».

Post aliquot menses idem Petrarca epistolam alteram Ciceroni misit, in qua eum nihilominus ducem et signiferum suum et suorum dixit, ingenium eius miratus, linguam stupens, in vita moribusque nihil quicquam praeter constantiam desiderans: «*O Romani eloquii summe parens, omnes tibi gratias agimus, quicumque Latinae linguae floribus ornatur*». Ita fit, ut ei Cicero semper orator summus, plane sapiens, exemplar humanitatis permanserit. Memoria tenemus, qualem iste in *Triumphis* una cum illo cantore Mantuano M. Tullium descripserit: «*al cui passar l'erba fioriva, in cui si mostra chiaro, quant'ha eloquenza e frutti e fiori*».

Sed iam tempus est, ut pergamus ad reliqua et propositum nostrum persequamur. Maiores nostri Hungari ante mille annos Romam adiere, ut antistitem sedis apostolicae coronam Stephano primo regi nostro imponen-

(1) Cf. Ps. Cic. *Epist. ad Oct.* 6: *O me numquam sapientem et aliquando id, quod non eram, frustra existimatum!... O meam calamitosam ac praecipitem senectutem! O turpem exactu dementique aetate canitatem!*

(2) Quod Dantes in *Purgatorio* (22, 67 sqq.) de Vergilio dixerat: «*Facesti come quei che va di notte, / Che porta il lume dietro e sé non giova, / Ma dopo sé fa le persone dotte*».

dam poscerent. Coronam, i.e. Graece *stephanon*, autem Stephano Gerbertus ille doctissimus misit, qui in Tullii reliquiis legendis et colendis iam in Bobiensi monasterio et mox Durocortori Remorum familiam duxit, deinde Silvester II nominatus munere apostolico ita functus est, ut litterarum cultor ferventissimus esse non desisteret. Ante novem annos in Colloquio Tulliano VI disserueram de quibusdam scriptis et documentis fortunam Ciceronis in Pannonia illustrantibus, quae nunc haud repetenda duco. Temporum iniquitate factum est, ut vobis non ex multis pauca, sed tantummodo ex paucis paucula quaedam possem proponere. (Animadvertitis, sodales doctissimi, me de litterarum patriarum egestate laborantem sollicitumque, eundemque, licet invitum, paene Horati verba reddentem: *infans namque pudor prohibebat plura profari*).

Rari nantes in gurgite vasto, dixi et dico de reliquiis codicum in bibliothecis Hungaricis depositorum, raris quidem et laceris, aptis tamen ad nos docendum, quot et quales Ciceronem in Pannonia nocturna versarint manu diurna. Narravi vobis de commentariis Victorini ad librum de inventionem scriptis, quem codicem Bibliothecae Nationalis nostrae luculenter exornatum possessor quondam eius Iohannes Vitéz, episcopus Váradiensis, deinde archiepiscopus Strigoniensis, isque doctissimus fautor virorum doctorum Hungarorum aequae ac Italarum, etiam in castris gloriosi regis Matthiae Corvini (medio saec. XV) secum portabat ibique, quantum fieri potuit, emendabat (Ceterum is erat, qui, nisi fallor, possedit apographon qualecumque codicis illius Hersfeldensis, qui nobis scripta Taciti q.d. minorum asservavit, et ex quo Iohannes noster anno MCDLII sententias quasdam ex Agricolae vita depromptas laudavit aliquot annos ante quam illam viri docti Romae legissent).

Ex iisdem annis habemus alium quoque codicem Ciceronis pretiosissimum, splendide exaratum, a quo Nicolaus Báthory episcopus olim Váciensis nusquam potuit divelli, cuius factum, memoratu dignum, mox narabimus. Item alterius libri Ciceroniana quaedam complectentis possessor erat Petrus Garázda, Jani Pannonii consanguineus et imitator poeseos eius. Editionem epistolarum Ciceronis Aldinam publici iuris faciendam Sigismundus Thurzo episcopus Transylvaniae adiuvit. Iohannes Vitéz, princeps fautorum litterarum et in Hungaria renatarum, quem superius iam laudavimus, Ciceronem, utpote oratoribus omnium aetatum imitandum, «magnum illum humanae eloquentiae architectum» dixit. Sororis eius filius, decus et ornamentum poeseos Latinae, alumnus Guarini Veronensis, in eius thiaso «il Ungaresco» dictus, Janus Pannonius, magistri celeberrimi mentionem faciens, semper una laudat «oculos illos et lumina linguae Latinae», ex. gr. in elegia ad nuptias filiae Guarini scripta: «Cum dicit prosa, Ciceronem dicere iures, cum cantat numeris, creditur esse Maro». Mox in suam patriam Hyperboream rediens se prorsus desolatum, quippe

Italiae sole carentem, dicit et in epigrammate ad Galeottum Narniensem scripto id, quod Musa eius obmutuit, rebus Pannonicis eisque barbaris attribuit: «Hic Maro ponatur, fiet lyra rauca Maronis, huc Cicero veniat, mutus erit Cicero». Quod, dis adiuvantibus, haud semper ita accidit.

Sed redeo ad Nicolaum Bathoreum demonstraturus, quam vehementer ille et in hoc solo Hyperboreo Ciceronem suum adamaverit et legere non desierit. In Galeotti Martii libello, cui inscribitur *De egregie sapienter iocose dictis et factis regis Matthiae* legimus: «Budae, cum cogeretur principum concilium, et nondum ad regem aditus pateret, inter eos erat Nicolaus, studiis humanitatis in Italia eruditus, qui ne otio et garrulitati locum praeberet, habuit secum librum Ciceronis, cui *Tusculanarum quaestionum* est titulus. Irridentibus multis huius egregii invenis librorum lectionem, rex Matthias venit et Nicolaum gestantem libros conspiciens ait: «Recte Nicolaus inertiam ignaviamque fugiens legit animumque ornat». Deinde rex vertit se ad proceres: «Nolite, inquit, irridere... Nonne audivistis virum quendam Romanum, nomine Catonem fuisse sapientissimum. Hic igitur Cato divini consilii otium tamquam vitiorum fomitem putans, dum Romanus cogeretur senatus, semper aliquid lectitabat». His auditis in admirationem versi sunt, qui lectionem Nicolai irriserant, mirabantur enim eius mitem ac lepidam et Ciceronianam eloquentiam».

Venit nempe omnibus nobis in mentem Catonis, initio libri III *De finibus* in Luculli bibliotheca sedentis, multis circumfusi Stoicorum libris, quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi reformidans in ipsa curia saepe legisset, dum senatus cogeretur, nihil operae rei publicae detrahens. Sed et alia permulta inveniuntur, quae ex scriptis Ciceronis hausta ad res Hungaricas accommodabantur vel fingebantur. Quae permulta et varia non est qui complecti possit omnia.

Ex uno velim discatis omnes Ciceronis cultores in Pannonia innumerales. Abhinc iam multos annos ad id investigandum me contuli, quid saeculo XVI de antiquitate sensissent, duce uno ex discipulis sexcentis Philippi Melanchthonis. Petrus ille Absternius dictus in epilogo interpretationis *Electrae* Sophocleae Ciceronem ut Romanae eloquentiae et prudentiae principem maximis effert laudibus, notum omnibus recte iudicantibus affirmans Hungaricam linguam iam ab aliquot annis scribi coeptam esse, (quod Absternius noster anno MDLVIII scripsit), «quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo in dies magis magisque excolenda et locupletanda» sit.

At in voluminibus magnis eiusdem Absternii, V.D. ministri, quibus sermones eius ecclesiastici continentur, toto, ut dicunt, caelo alium et diversum Ciceronem intuemur: exemplum raro salubre et frugiferum, saepius longe vitandum, in sermonum Christianorum contextu sapientem paganum, qui licet sapiens fuerit in hoc saeculo, at re vera stultissimus fuit

apud deum. Persaepe invenimus Tullium nostrum, ut Horati verbis utar: insanientis sapientiae consultum, in numero sapientium huius saeculi, i.e. imprudentem, stultum memoratum, at ilico sapientissimum et paene Christianum, si dicitur in hora mortis exclamasse nihil se sapientiae habuisse idque solum scire nihil se scire (cf. *Acad.* 2, 23, 74). Concedendum erat igitur pulchra quaedam scripsisse et in caecis tenebris infidelium. In margine sermonum laudantur libri *de natura deorum* scripti nec non *Tusculanae disputationes*, ubi (1, 40, 97 sq.; 43, 103) Socrates iam morte multatus inducitur de immortalitate animae disserens, cuius orationem in Platonis *Critone* traditam Horatius in carmine *Non usitata, nec tenui ferar* (*carm.* 2, 20). Ciceronem secutus aemulatus est.

Idem Cicero alibi verbis epistulae Ps. Ciceronianaе ut numquam sapiens et aliquando id, quod non esset, frustra existimatus condemnatur ab Abstemio: *O meam calamitosam et praecipitem senectutem!* Haec sunt ipsissima verba, quibus Petrarca post epistulas inventas spe deiectus in eum, quem pro deo veneratus erat, invehebatur, ut mox offensum Ciceronis animum saltem ex parte mulceret. Haec de Cicerone et apud nos multum laudato neque minus vituperato satis erunt.

Sed princeps copiae atque inventor eloquentiae Romanae per multa saecula non semper ex ipsis operibus diligenter perlectis, quin potius ex libris rhetoricis ad scholarum usum destinatis erat notus celeberrimusque. Quorum auctores se Aristotelis, Tullii et Fabii, i.e. Quintiliani, alumnos confitentes rem et ordinem artis oratoriae hos duces secuti tractabant. Librorum rhetoricorum et grammaticorum compilatores alii aliorum libellis usi seque invicem laudantes Ciceronem pro summo magistro venerabantur et dicta eius dogmatis instar colebant. Unicuique eorum Tullius erat eloquentiae principium et fons; multum in artis rhetoricae studio profecisse censendus, cui Cicero placuerit, sicuti Quintilianus olim praeceperat (*Inst. or.* 10, 1, 112): *Hunc spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit.*

Licet hic mihi laudes eloquentiae Ciceronianaе e libris de arte rhetorica Cypriani Soarii, sescentiens editis, etiam apud nos iterum recensis et auctis pronuntiare: «Salve animorum imperatrix, regina liberalium artium, civitatum fundatrix, humanae civilisque societatis vinculum, nutrixque Iustitiae, iuris atque innocentiae praesidium, debellatrix improbitatis, lux Curiae, fori domina, decus atque ornamentum purpurae, humani denique generis moderatrix Eloquentia... Sine te mutae sunt omnes ad unam scientiae, elinguis est sine te philosophia, silet etiam ipsa divinarum rerum cognitio, iurisprudencia balbutit, iacent leges, frigent iudicia, tacet curia, virtutes latent in tenebris, aequitas potentiae, probitas audaciae, vitiisque demum oppressae virtutes succumbunt. Tu pacem, tu bella geris..., tu demum ubique dominaris. Velis ergo et remis ad portum tuum tendimus,

mundum sine sole, quam sine luce eloquentiae vitam facilius longe et lubentius toleraturi».

Huius Manuductionis auctorem manifestum est non solum eloquentiae laudes Ciceronianas, sed etiam hymnum illum in philosophian (*Tusc. disp.* 5, 25) in unum flumen verborum more aetatis (*Seicento* dictae) orationum luxuriam exhibentis conflasse. Prae hac exornatione modica videtur «Bibliotheca rhetorum» a Gabr. Fr. Lejay conscripta, quae et apud nos in lucem prodiit, et cuius auctor Latinitatem illam sub pelle Ciceroniana venum datam respuens ad Ciceronem vere Latinum revolavit.

Eloquentia patrio sermone culta ad summum cacumen venit eodem saeculo tantum quod Italice *Seicento* dicto opera studioque Card. Petri Pázmány, quem utpote fortissimum valentissimumque oratorem sui temporis nomine haud vano appellabant Ciceronem nostrum purpuratum. Sed illum, cuius nomen apud posteros haud immerito iam non hominis, sed eloquentiae habitum erat, Ciceronem dico (teste Quintiliano l.l., sicuti Cato homo virtuti simillimus aestimatus est: Vell. Pat. 2, 35, 2), ne posteriores quidem colere aemulari destiterunt, ex quorum numero permulti famam honestam meruere. Oratoribus nostris saeculo XIX idem Cicero mansit exemplum optatum imitandumque, ex quibus unum eumque Ciceronianissimum nomino: Ludovicum Kossuth, qui post bellum illud anno MDCCCXLVIII pro tuenda libertate susceptum oppressumque annos exilii longos hic proximae viciniae, Augustae Taurinorum degit ibique senex vita defunctus est. Et cum iam neminem latere coepit dominationem, immo tyrannida linguae Latinae sustineri non posse, erant et manebunt, qui auctores sibi carissimos ut vates miracula efficientes adeant ad vitae et morum regulas addiscendum, non raro pro libris Sacrae Scripturae quaerendos, et qui nonnunquam pronuntiare audeant: dicat licet D. Paulus quod velit, nobis quidem Cicero placet de officiis.

Et cum nostris temporibus galaxias q.d. Gutenbergianus iam praecipitare, immo exstingui visus esset, hominesque Romae Latine et in Hungaria Hungarice et oratorie loquier obliti essent, saeculo q.d. antennarum et instrumentorum radiophonicorum exstitit apud nos orator et praedicator, re vera V.D. minister, Ladislaus Ravasz (1882-1975) episcopus Helveticae fidei addictorum piae memoriae, qui potis esset vinum novum in utres veteres mittere. Idque fecit ut vir pius, dicendi peritissimus, indefessus agendo recteque faciendo, qui nempe et hic et nunc dignus videtur qui nominatim laudetur, quippe qui, sicut olim M. Tullius Cicero, ab exuberante copia rhetorum Asiano more loquentium orsus, accedente non senecta quidem Horatiana, sed aetate maturiore, vim et fervorem dicendi sensim pedetemptim ad illam Ciceronianam, i.e. bene temperatam artem orandi deflaxisset et ita exemplar et amussis artis rhetoricae evasisset.

A vobis benigne invitatus id mihi proposueram, ut Ciceronis recep-

tionem quam dicunt posteritatemque in Pannonia demonstrarem. Vidistis, quam ambigue vita moresque Tullii nostri per duo milia annorum existimati essent, lingua autem vituperatoribus omnino careret, immo semper optime audiret laudibusque bene meritis extolleretur. At nemo est nostrum, qui nesciat sententiam Theodori Mommsen de Cicerone prolata eamque plane iniustam: «Als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht... ein kurzsichtiger Egoist... Durchaus Pfuscher... Eine Journalistenatur im schlechtesten Sinne des Wortes... auch als Mensch von schwach überfurnisster Oberflächlichkeit und Herzlosigkeit...» (*Röm. Gesch.* III⁸, 619). Cui responsum dedit iustum et dignum v.d. Manfredus Fuhrmann coram auditoribus Colloquii Tulliani in Merano habiti.

Equidem finem facio disserendi Latinis verbis interpretando vobis, quid eadem de re unus e cultoribus Ciceronis in Hungaria a. 1904 scripserit: «Sententias Th. Mommsen temerarie prolatae parumque verecundae atroces sunt, immo nefariae, propter verborum innodationem ne memoratu quidem dignae. Ille Cicero, quem Augustus multo post obitum eius *logion andra kai philopatin* dixit (Plut. *Cic.* 49), et cuius scripta per tot saecula tam magnam vim ad cultum et humanitatem totius orbis terrarum efflorescendam habuerunt, non potuit esse diurnarius minime utilis et nequissimus».

Deo gratias: tempora Ciceronem in commune accusandi et condemnandi iam peracta sunt, et nos amantissimi cultores eius sine ira et non sine studio colere illum non desinemus.